

Ю. Г. КОЛОСОВ

РОЗКОПКИ КУРГАНА № 1 НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ САЛГИРУ

Історія вивчення пам'яток епохи бронзи в Криму починається ще з дореволюційного часу. Багато пам'яток цієї епохи було розкопано М. І. Веселовським, Ю. О. Кулаковським та іншими дослідниками. Ці археологи шукали матеріали скіфського часу. Траплялось, що дослідники припиняли розкопки, коли їх припущення не стверджувались і вони замість скіфських відкривали поховання епохи бронзи, або, як їх називали, поховання з червоними кістяками¹.

Отже, незважаючи на велику кількість розкопаних курганів передгірної та степової частин Криму, ці пам'ятки епохи бронзи залишилися мало вивченими.

Розкопки пам'яток епохи бронзи провадились після революції, але вони мали епізодичний характер. Надруковані матеріали по цьому розділу також представлені лише поодинокими статтями та повідомленнями.

У зв'язку з спорудженням Північно-Кримського каналу та Сімферопольського водоймища пам'ятки епохи бронзи вивчалися на протязі кількох років більш-менш систематично. Було знайдено понад 10 поселень епохи бронзи (не рахуючи Керченського півострова) та розкопано до 20 курганів цього ж часу в передгірній частині Криму.

Внаслідок розкопок зібрався значний фактичний матеріал, до цього часу ще не опублікований². Тому публікація навіть окремої пам'ятки може, на нашу думку, мати інтерес.

У 1954 р. Сімферопольська археологічна експедиція під керівництвом П. М. Шульца розпочала розкопки групи курганів, розташованих на розораній поверхні третьої тераси лівого берега Салгиру, на відстані близько 300 м від шосе Сімферополь — Алушта, проти нового селища південної околиці с. Мар'їне.

Група мала три кургани різної висоти та діаметрів. Курган № 1 — найбільший (висота 2,3 м, діаметр 27,5 м). Тут же були і два інших кургани³ значно менших розмірів. Судячи з підйомного матеріалу, що складався з крем'яних виробів, — скребки, наконечники стріл, іноді з поглибленням в основі, наконечники дротиків лавролистої форми, ножовидні пластини, — а також відщепів та ліпної кераміки, іноді з шнуро-

¹ ОАК за 1895 г., СПб., 1897 г., стор. 16.

² Крім статті А. М. Лескова «Седьмой симферопольский курган», КСИИМК, вып. 67, 1957 г.

³ Курган № 2 розкопувався А. А. Щепинським, курган № 3 — О. М. Щегловим. Як показали дослідження, курган № 3 виявився скупченням каміння, яке утворилося в середньовіччя внаслідок розчистки цієї ділянки під оранку.

вим орнаментом врізними лініями, насічками та ін., на території курганної групи було поселення епохи бронзи. Курган № 1 розкопаний повністю автором цієї статті.

Як показала стратиграфія, курган мав подвійну підсипку. Первинний насип у центрі, висотою 1,1—1,3 м був крутіший до півночі та більш пологий на південь. Лінія первинного насипу чітко простежувалася лише в північній полі. В інших вона зникала в міру того, як віддалялася

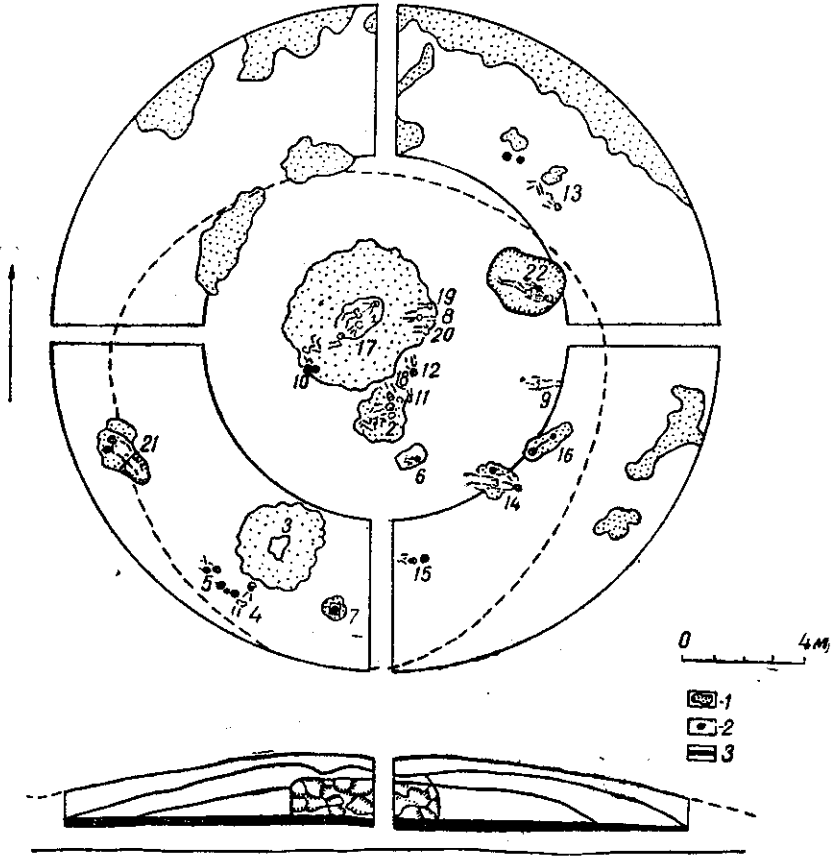

Рис. 1. План та розріз кургана № 1:
1 — кам'яні споруди; 2 — посудина; 3 — похований ґрунт.

від центра до периферії. Первинний насип перекривала вторинна підсипка, яка мала іншу структуру ґрунту. Ніякого рослинного прошарку чи перегною між двома насипами не помічалось. Мабуть, вторинна підсипка була зроблена незабаром після первинного насипу кургана. По краю насипу простежувалася обкладка з вапнякового каміння середніх розмірів. Ця обкладка в полах кургана перекривалася ґрунтовим шаром. Подекуди вона погано збереглася, а в одній, північно-західній, полі її зовсім не було. Можливо, насип кургана був обкладений кам'яним панцирем, каміння якого вибрали ще в стародавні часи. Первинний насип перекривали кілька кам'яних споруд, під двома з них були поховання (рис. 1). В кургані виявлено 21 поховання. З них в первинному насипу — 6 та у вторинному — 15.

Поховання № 1, 2, 4—7 під первинним насипом належать до пізнього часу древньоямної культури. Під вторинним насипом — поховання різних часів, з них № 8 та 9, мабуть, належать до залізного віку, а поховання № 10—22 — катакомбного часу.

Поховання під первинним насипом кургана можна охарактеризувати так.

Поховання № 1 (пізній час древньооямної культури) знаходилося на глибині 1,8 м від вершини кургана, на дні центрального кам'яного спорудження. Кістяк лежав на підсипці з гальки, частково нею присипаний, на спині, головою на північний захід, лицевими кістками догори. Руки зігнуті і, мабуть, лежали на грудях, ноги підігнуті догори, завалилися на правий бік і частково зруйновані гризунами. Вохра була помічена тільки на місці стоп кістяка, які не збереглися. Кістяк належав старому чоловікові¹.

Кам'яне спорудження 1 знаходилося в центрі кургана і являло собою в плані майже квадрат з трохи округлими сторонами (5×4,2×1,3 м), складений з великих гліб діориту, видобутих з сусіднього горба. У центрі кам'яного спорудження простежувався підпрямокутної форми отвір (1,10×1,9 м), частково привалений зверху великим камінням. На дні спорудження, як уже вказувалось, лежав кістяк чоловіка (поховання № 1).

Підстилкою для кістяка служила галька, на яку в свою чергу було поставлене й саме спорудження. Товщина стінок спорудження повсюди була однакова — 1,5 м. З південної сторони центрального кам'яного спорудження, майже впритул до нього, знаходився значно менших розмірів суцільний кам'яний завал з таких же по розміру блоків діориту. В плані кам'яний завал мав майже квадратне окреслення (2×1,6 м). Висота цього завалу досягала 1,15 м. Під кам'яним завалом було знайдено поховання № 2.

Рис. 2. Поховання № 2

Поховання № 2 (рис. 2) (пізній час древньооямної культури) подвійне. Каміння перекривало поховання повністю. Два кістяки лежали на древній денній поверхні. Поруч з великим скорченим кістяком жінки знаходився скорчений кістяк дитини. Обидва кістяки орієнтовані головами на північний схід. Жіночий кістяк лежав на спині з підігнутими колінами, ноги завалилися на лівий бік. Ліва рука простягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті та покладена кистю на таз. Голова повернута до голови дитини. Положення кістяка дитини простежити не можна, тому що дуже погано збереглися кістки верхньої частини тулуба. Земля під похованням, а також та, що прикривала його, обгоріла та має багато вугілля, інколи вохру. На відстані 40 см на північ—захід від кістяка були знайдені залишки обгорілого дерева. Навкруги поховання лежало кілька каменів.

Кам'яне спорудження 3, що мало в плані овальну форму (2,90×2,20×0,70 м) знаходилося на віддалі 4,5 м від центрального кам'яного спорудження 1, в південній полі кургана.

Спорудження мало посередині невеликий (0,8×0,5 м) отвір. Воно було складене з тих-таки каменів діориту, але меншого розміру. В сере-

¹ Визначення зробила антрополог відділу античної та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР К. Ф. Соколова.

дині спорудження поховання не було, але з ним, можливо, були зв'язані поховання № 4 та № 5.

Поховання № 4 (пізній час древньооямної культури). Кістяк лежав на спині, головою на північ. Ноги простягнуті, а стопи, мабуть, були покладені одна на одну. Положення рук простежити не вдалося. Кістяк лежав біля південної стіни кам'яного спорудження 3 на древній денній поверхні.

Рис. 3. Кам'яний ящик.

ми багаття мала прямокутну форму. На площадці простежуються плями попелу, вугілля та порохні. Південна стінка обмежена обпаленим бортиком (13—15 см) під кутом 60°. Тут лежав круглодонний погано випалений ліпний горщик ямного типу без орнаменту з прямими невисокими вінцями (висота 11,6 см, діаметр вінець 8,4 см) (табл. I, 2). Можливо, це дитяче поховання.

Поховання № 7. В 1 м на південний схід від кам'яного спорудження 3 на древній денній поверхні знаходився (рис. 3) кам'яний ящик (0,70×0,55×0,30 м).

Він складався з чотирьох вертикально поставлених каменів. Три з них з одного боку були оброблені так, що стінки їх порівняно гладкої поверхні були звернуті всередину. Зверху ящик був прикритий трьома плоскими вапняковими каменями. В самій середині знаходилась круглодонна посудина (висота 12 см, ширина вінець 8,5 см, ширина в середній частині 12,5 см) (таблиця I, 4). Це один з найстародавніших кам'яних ящиків у Криму.

Аналогічні ящики з посудинами були знайдені в кам'яних закладках епохи бронзи у Надпоріжжі. Так, наприклад, на о. Тавільжаний під закладкою № 2 було виявлено невеликий кам'яний ящик, в якому на різній глибині знаходилося три посудини. Кінцем епохи бронзи датується і закладка № 2 на р. Вороній в Надпоріжжі, під якою знаходився невеликий кам'яний ящик (ширина 0,64 м, довжина 0,7 м) з посудиною зрубного типу¹. Такі ж кам'яні ящики зустрічалися також і в похованні № 5 (пізній час древньооямної культури). З південно-західного боку кам'яного спорудження 3 знаходився кістяк, неглибоко впущений з древньої денної поверхні, головою на північ — схід — схід, дуже скорчений, на лівому боці. Добре простежити кінцівки, особливо руки, не вдалося. Біля таза стояв ліпний круглодонний горщик, в складі керамічної маси якого була домішка черепашки (таблиця I, 1).

Описані вище поховання № 1, 2, 4, 5 належать до первинного насипу кургана та зв'язані з кам'яними спорудженнями. До центрального кам'яного спорудження 1, в якому знаходилося основне поховання № 1, належить поховання № 2. До цього ж першого ритуального комплексу необхідно віднести також і поховання № 6. Воно мало вигляд обпаленої площадки на древній поверхні в південно-східній частині кургана, яка відстояла від поховання № 2 на 40 см в напрямі на південний схід. Площадка з залишками

¹ О. Лагодівська, Кам'яні закладки Надпоріжжя, АП, т. II, 1949 р., стор. 174.

ваннях Кічкаського могильника. Щодо призначення цього маленького кам'яного ящика, то нам здається, що в таких ящиках ховали дітей. Судячи з розмірів ящика, покійником було немовля, хрящі та кістки якого швидко перетліли, не залишивши ніяких слідів.

Ось чому знахідки в курганах не тільки таких ящиків, але навіть іноді і окремих горщиків повинні насторожувати дослідників — можливо, це були дитячі поховання, залишки яких часто зовсім не зберігаються.

Малі кам'яні ящики з о-ва Тавільжаного, р. Вороної та Кічкаського могильника О. Ф. Лагодовська відносять до культових споруд, тому що в них не були знайдені поховання. З цим твердженням О. Ф. Лагодовської можна було б погодитись, якщо б всі відомі нам на Україні маленькі кам'яні ящики не давали б ні поховань, ні речей, з ними зв'язаних. Але такі кам'яні ящики з похованнями дітей відомі. Це насамперед поховання з вже згаданого Кічкаського могильника. В 1927 р. А. В. Добровольським в околиці с. Кічкас, Запорізької області, під насипом кургана № 6, в центрі кромлеху, поруч з великим кам'яним ящиком було знайдено малий — довжиною 1 м, шириною 0,45 м. Зверху ящик перекирвали такі ж невеликі кам'яні плити. В південно-східній частині ящика знайшли череп дитини та кусок червоної вохри¹.

В кургані № 9 того ж Кічкаського могильника під насипом був знайдений малий кам'яний ящик з горщиком всередині, так само, як і в нашому кургані № 1. Ці випадки тільки підтверджують думку про застосування малих кам'яних ящиків для дитячих поховань. До цього часу, на жаль, з жодного невеликого ящика без поховань не брали ґрунту на аналіз фосфору. Тільки в майбутньому, аналізуючи ґрунт з ящиків, можна буде остаточно вирішити це питання.

В усіх секторах (крім північно-західного) у вторинному насипу кургана № 1 були виявлені впускні поховання, всього 15 (№ 8—22). Більшість поховань розміщувалася в центрі кургана в радіусі 3—4 м. Не зупиняючись на описі всіх поховань, розглянемо однакову за орієнтацією та положенням групу поховань.

Поховання № 8 та № 9 витягнені, орієнтовані головою на захід, безінвентарні.

Поховання № 10, 11, 12, 18 (катакомбні). Всі скорчені, на правому боці, головою на південь. Біля голови або рук лежали фрагменти ліпних плоскодонних горщиків. В похованні № 10, крім фрагментів горщика, на місці грудної клітини (частково не збереглася) лежала плоска, з просвердленим отвором галька. Всі поховання були завалені камінням.

Таку ж групу скорчених поховань, але на лівому боці, головами на північний схід або схід становлять поховання № 15, 17, 19, 20. Як і в другій групі, біля голів похованих знаходилися фрагменти стінок горщиків і всі вони були завалені камінням.

Поховання № 15 належало немовляті. Воно майже не збереглося. В ногах були куски червоної вохри, в головах ліпний товстостінний горщик (висота 12 см, діаметр вінець 9,8 см, діаметр дна 5,8 см; таблиця I, 8).

До четвертої групи належать поховання № 13, 14, 16 на спині, головами на південний схід та південний захід. Два з них—№ 14 і 16—з простягнутими ногами. На фалангах пальців рук стояли ліпні плоскодонні горщики. Один горщик вдалося повністю реконструювати (висота 7,8 см, ширина в середній частині 12 см, діаметр денця 5 см, діаметр вінець 9 см; таблиця I, 9). На його тулубі з зовнішньої та внутрішньої сторін добре помітна гребінцева згладженість.

¹ А. В. Добровольський, Коротке звітлення за археологічні дослідження на території Дніпрельстану 1927 р., Архів ІА АН УРСР, стор. 25.

Поховання № 13 погано збереглося, але вдалося простежити, що померлий лежав на спині, з скорченими ногами, піднятими догори колінами, які завалилися на правий бік. Біля ніг — червона вохра.

Зупинимося на двох інших.

Поховання № 21 (катакомбне). У південно-західній полі кургана, в ямі, впушеній в материк (глибина 0,3 м, довжина 1,9 м, ширина 1,55 м), знаходився кістяк. Яма зверху була закладена великим камінням під яким знаходилися дві великі кам'яні плити (0,60×0,70 м та 0,58×0,80 м), що не повністю перекривали могильну яму. Кістяк орієнтований головою на північний захід, витягнений на спині.

Рис. 4. Поховання № 22

Ліва нога зігнута, права — витягнута. Руки зігнуті в ліктях та покладені на стегна. Біля правої плечової кістки на боку лежав ліпний плоскодонний горщик, орнаментований трьома рядами вдавлених ліній у вигляді трикутників (висота 10 см, діаметр вінець 13 см, діаметр дна 7,5 см; таблиця I, 7). Вінця по всьому краю були обломані ще в давнину. Посудина катакомбного типу.

Поховання № 22 (рис: 4). Воно, так само як і № 19, впушене у яму, викопану в материк (глибина 0,4 м, довжина 2,2 м, ширина 1,65 м). Яма заповнена чорним гумусом, який при зачистці легко відділявся від стінок і дна ями. В ямі лежав витягнений чоловічий кістяк на спині, головою на південний схід. Під головою плоский камінь, біля нього — ще вісім невеличких каменів. Поряд, з північної сторони, знаходився другий кістяк. Череп лежав тім'яними кістками догори, нижня щелепа була на кістках грудної клітини. Обидва кістяки були покладені на дерев'яну підстилку, від якої де-не-де залишилися сліди у вигляді коричневих плям дерев'яної порохні. Дерев'яна підстилка була густо посипана червоною вохрою. Біля чоловічого черепа виразно видно круглу коричневу пляму дерев'яної порохні (діаметр 12 см), мабуть, від дерев'яної посудини (рис. 4, а). Недалеко від лівої руки

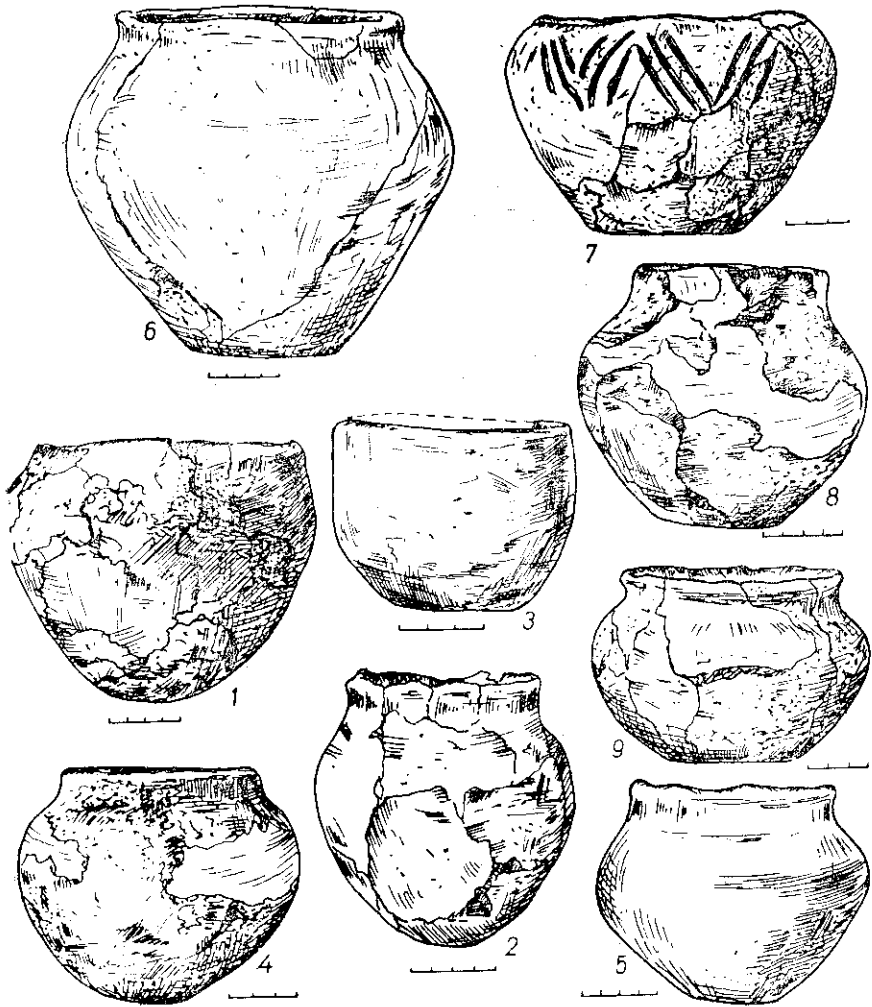

Таблица 1. Посудини з кургана № 1.

чоловічого кістяка знайдений крем'яний відщеп з ретушшю. Можна вважати, що другий кістяк був зрушений під час поховання чоловіка. Для припущення, що його розчленували, є мало підстав, бо в цьому випадку кістки мали б сліди хоч би нарізок і були б розташовані в анатомічному порядку.

У первинному насипу кургана, вище поховання № 4 на 0,20 м, було знайдено три горщики, що лежали майже поруч, між похованнями № 4 та № 5, по лінії схід—захід. Один з горщиків добре зберігся. Він має вигляд маленької баночки (висота 5,7 см, діаметр вінець 7,8 см та денця 4,3 см; таблиця 1, 3). В складі керамічної маси цього горщика, так само як і в уламках двох інших посудин, є домішка товченої черепашки. Ці три посудини належать похованню № 4.

У вторинному насипу кургана, в 1 м на північний захід від поховання № 13, поруч з кількома каменями стояв ліпний з плоским денцем горщик (висота 7,5 см, діаметр денця 4 см, вінець 7,9 см; табл. 1, 5). Тулуб горщика опуклий, сферичної форми. Далі на південний захід стояв другий великий горщик з плоским дном (висота 18,4 см, діаметр денця 8,6 см, вінець 1,4 см; табл. 1, 6). На зовнішньому боці та в середині горщика добре помітна гребінцева згладженість. Обидва горщики збереглися майже цілком. Крім посудин, у вторинному насипу виявлені два предмети з міді — половина кільця та пластинка у вигляді пелюстки.

Як вже згадувалося, на території, зайнятій курганною групою, було поселення епохи бронзи, але, на жаль, простежити центральну ділянку поселення у лівобережних курганів не вдалося. Були закладені дві траншеї між трьома курганами, в яких виявилось окреме невелике скупчення обпаленого каміння, а також кістки переважно рога-тої худоби.

Вищезазначені мідні предмети з вторинного насипу кургана, можливо, потрапили туди разом з ґрунтом поселення під час пізнішої підсипки кургана пізнього часу древньоямної культури.

У вторинному насипу кургана № 1, а також в насипу кургана № 2 знайдені зернотерки і куранти, які потрапили сюди тим же шляхом, що і мідні речі. Вони свідчать про те, що люди бронзової доби в долині Салгиру займалися землеробством.

Після приведеного вище фактичного матеріалу повернемося до першого насипу кургана. Під ним виявлено два ритуальних комплекси.

Поховання першого комплексу провадилися так: на древній денній поверхні була насипана галька, на яку поклали померлого, трохи присипавши труп, потім його обклали великими каменями у вигляді монументального спорудження підпрямокутної форми. Центральне поховання чоловіка супроводжувало подвійне поховання матері з дитиною, мабуть, умертвлених під час ритуальної церемонії. Поховання це було засипане землею, на якій розклали багаття. Потім поховання завалили великим камінням. Поруч з цим поховальним спорудженням зробили невелику, обмазану глиною, площадку, на якій також, можливо, поховали дитину (поховання № 6). Перший комплекс відноситься до пізнього часу древньоямної культури (перша чверть II тис. до н. е.).

Таке датування підтверджує стратиграфія кургана, орієнтація кістяка центрального поховання на північний схід, його положення на спині із зігнутими в колінах ногами, які завалилися потім вбік; подібна ж орієнтація та положення поховання № 2, а також типовий для ямного часу яйцевидний посуд з поховання № 6.

Незважаючи на те, що другий ритуальний комплекс, так само як і перший, знаходився під одним первинним насипом, ми вважаємо можливим виділити його.

З овальним кам'яним спорудженням другого комплексу зв'язані поховання № 4 та 5, розташовані поблизу цього спорудження на одному горизонті древньої денної поверхні, та поховання № 7 в маленькому кам'яному ящику.

Овальне кам'яне спорудження 3 поховань не містило. В ньому знайдено було лише кілька фрагментів ліпної погано випаленої кераміки з домішкою товченої черепашки та скупчення вугілля у вигляді двох плям. Мабуть, це спорудження було ритуальним місцем, де спалиювалися якісь приношення. Цей комплекс синхронічний першому — як і перший, добре датується стратиграфічно положенням, орієнтацією поховань та круглодонним посудом з поховань № 5 та 7. У вторинному насипу кургана всі поховання (№ 8—22) впускні.

Судячи з стратиграфії, положення, орієнтації та супровідних поховання речей, усі вони (за винятком № 8 та 9, які, мабуть, належать до залізного віку) відносяться до катакомбного часу — до другої чверті II тис. до н. е. Про це свідчать їх орієнтація на південь — південний схід — схід, положення на правому або на лівому боці, скорчене або на спині, з підігнутими або витягненими ногами.

Загальною об'єднуючою ознакою цих поховань є місцеположення супровідного інвентаря поруч з головою чи руками похованих, а також завал поховань камінням. Якщо поховання не закидалося камінням, що бувало рідко, то біля нього знаходилося каміння, яке служило наче ознакою місцезнаходження похованих і навіть окремих речей — посудин.

Необхідно відмітити, що завал впускних поховань камінням в курганах епохи бронзи є характерною рисою поховального обряду в Криму.

Треба відзначити зв'язок населення епохи бронзи Криму з Кавказом. Цей зв'язок простежується на деяких рисах поховального обряду в кургані № 1 та 6¹. Він добре помітний насамперед в обряді підсипки дна могильної ями галькою, в застосуванні кам'яних ящиків та в знахідці посудини ріпковидної форми з округлою виїмкою в денці.

Наведений матеріал дозволяє зробити висновок, що курган № 1 з'являється в пізній час древньою культурі, коли круглодонна посудина яйцевидної форми вже замінюється плоскодонною. Цей курган підсипається і включає нові поховання в катакомбний час, його використовують для впускних поховань не тільки епохи бронзи, але, можливо, навіть і початку заліза.

Ю. Г. КОЛОСОВ

РАСКОПКИ КУРГАНА № 1 НА ЛЕВОМ БЕРЕГУ САЛГИРА

Резюме

В 1954 г. Симферопольская археологическая экспедиция произвела раскопки курганов на левом и правом берегах Салгира, в районе будущего Симферопольского водохранилища. На левом берегу был раскопан самый большой курган № 1. Раскопками установлено, что насыль кургана имела двойную подсыпку. Небольших размеров первичная насыль была сооружена в позднее время древнею культуры (начало первой половины II тыс. до н. э.). Вторичная насыль

¹ П. Н. Шульц и А. Д. Столяр, Курганы эпохи бронзы в долине Салгира, КСИИМК, вып. 71, 1958 г., стор. 57—59.

возникла в связи с захоронением впускных погребений катакомбного времени (вторая четверть II тыс. до н. э.).

С первичной насыпью связаны комплексы каменных сооружений, пять погребений в каменном сооружении или возле них и небольшой каменный ящик с круглодонным сосудом внутри. Это — древнейший каменный ящик в Крыму. Такой каменный ящик и ему подобные небольшие каменные ящики не только в Крыму, но и на всей территории южной части Украины служили, по-видимому, гробницами для детских погребений. Положение погребенных разное: два на спине с подогнутыми коленями кверху, одно вытянутое на спине и одно сильно скорченное на левом боку. Все погребения ориентированы головой на север с отклонениями на восток. Сопровождающий инвентарь — лепная, чаще круглодонная посуда, с примесью толченой извести или ракушки. Во вторичной насыпи кургана всего было найдено 15 погребений. За исключением двух (поздних), все относятся к катакомбному времени и почти все ориентированы на восток и юго-восток. Положение скелетов разное: скорченное на правом или на левом боку, на спине с подогнутыми или вытянутыми ногами. Большинство погребений было беспорядочно завалено камнями.

Таким образом, каменные сооружения под насыпью, облицовка курганов каменным панцирем, завал погребений камнями являются характерными чертами в погребальном обряде курганов эпохи бронзы в Крыму. Обряд посыпания речной галькой дна могильной ямы, прослеженный в некоторых курганах Крыма, был распространен на Кавказе. Связь населения эпохи бронзы степного и предгорного Крыма устанавливается с Кавказом не только по характеру погребальных обрядов, но и по аналогичным Кавказу глиняным сосудам реповидной формы с выемкой в днище, найденным автором статьи во время раскопок шестого кургана на правом берегу Салгира.